

**Методичні рекомендації щодо викладання
громадянської освіти та історії
в закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році**

*Олександр Трухан,
викладач кафедри історичної та
громадянської освіти Інституту
післядипломної освіти Київського
столичного університету імені Бориса
Грінченка*

У 2024/2025 навчальному році освітній процес у закладах загальної середньої освіти спрямовують на реалізацію Державного стандарту початкової освіти (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 87 від 21 лютого 2018 року), Державного стандарту базової середньої освіти (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 898 від 30 вересня 2020 ро № 972 від 30.08.2022), Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1392 від 23 листопада 2011 року) з урахуванням досягнень впровадження концептуальних засад реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» та подолання викликів, зумовлених особливостями освітнього процесу в умовах воєнного стану, зокрема і подолання освітніх втрат.

Міністерство освіти і науки України затвердило нову редакцію [Типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти](#) (наказ МОН №1120-24 від 09.08.2024).

Перелік модельних програм та підручників також розміщено на сайті розміщено Міністерства освіти та науки України.

МОН України розробило [«Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році»](#)

Кожний новий етап розвитку суспільства спонукає до пошуків нових методів, технологій, моделей освітнього процесу. Не випадково, що в умовах

модернізації загальної середньої освіти актуальним постає питання пошуків інноваційних навчальних стратегій.

Методи і технології навчання громадянської освіти

1. Методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня
2. Технології розвитку навчальних компетентностей вищого рівня
3. Метод проєктів

Очікувані результати:

- знати класифікації методів навчання громадянської освіти;
- розуміти сутність функції методів навчання громадянської освіти;
- використовувати методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня;
- визначати етапи навчальних технологій;
- створювати план реалізації навчального проєкту;
- оцінювати ефективність методів навчання громадянської освіти;
- створити комплекс системи оцінювання навчальних проєктів різного виду.

Методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня

Метод навчання громадянської освіти – процес двосторонньої цілеспрямованої діяльності вчителя та учнів задля вирішення дидактичних завдань з громадянської освіти.

Методична наука і практика пропонують викладачу широкий арсенал методів і прийомів навчання. Його творча діяльність полягає в тому, щоб раціонально використовувати в навчальному процесі методи, що якнайкраще забезпечують досягнення поставленої мети.

Пропонуємо розглянути класифікацію методів навчання на основі вирішення дидактичних завдань. Користуючись нею, учитель може вибрати із загального набору найефективніші методи для кожного конкретного етапу

навчання. Таким чином, маємо дві групи методів:

а) спрямовані на первинне оволодіння знаннями (методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня);

б) спрямовані на набуття вмінь і навичок (методи розвитку навчальних компетентностей вищого рівня).

У практиці викладання, що традиційно склалася, значне місце посідають інформаційно-розвивальні методи (лекція, пояснення, розповідь, бесіда), в яких учитель відіграє активнішу роль, ніж студенти. Для закріплення й удосконалення знань учні особливо часто використовують репродуктивні методи (переказ – відтворення навчального матеріалу, виконання вправ за зразком, лабораторних робіт за інструкцією). Вони більш орієнтовані на запам'ятовування й розуміння навчального матеріалу, менш – на розвиток творчого мислення, активізацію самостійної пізнавальної діяльності. Домінування цих методів призводить до неправильного уявлення учнів про мету навчання – у дітей формується враження про те, що метою навчання є саме знання. Проте інформаційно-розвивальні методи відіграють важливу роль у процесі навчання – створюють інформаційний базис для формування навчальних компетентностей вищого рівня.

Одним з найефективніших інформаційно-розвивальних методів навчання є також **пояснювально-ілюстративний метод**. Інакше його можна назвати також інформаційно-рецептивним. Він відображає діяльність учителя й учня. Цей метод полягає в тому, що викладач повідомляє готову інформацію різними засобами, а учні сприймають, усвідомлюють і фіксують її в пам'яті. Повідомлення інформації педагог здійснює за допомогою усного слова (розповідь, лекція, пояснення), друкованого слова (підручник, посібник), наочних засобів (картини, схеми, відеофільми), практичного показу способів діяльності (вирішення завдання, складання плану, анотації тощо). Учні слухають, дивляться, маніпулюють предметами, використовують знання, читають, спостерігають, співвідносять нову інформацію із раніше засвоєною і запам'ятовують. Пояснювально-ілюстративний метод – один з найбільш раціональних способів передачі узагальненого і систематизованого досвіду людства.

Репродуктивний, або інструктивно-репродуктивний, метод

використовується для набуття навичок і умінь через систему завдань неодноразовим відтворенням повідомлених знань і показаних способів діяльності. Викладач дає завдання, а учень їх виконує. Від того, наскільки складне завдання, від здібностей учня залежить, як довго, скільки разів і з якими проміжками часу він повинен повторювати роботу. Установлено, що засвоєння нових слів при вивченні іноземної мови вимагає, щоб ці слова зустрілися близько 20 разів упродовж певного терміну. Отже, відтворення і повторення способу діяльності за зразком є головною ознакою репродуктивного методу. Під час вивчення курсу «Громадянська освіта» це може бути повторення окремих понять, що фігурують в різних ситуаціях чи суспільних явищах.

Завдяки вищезазначеним методам учні набувають знань, навичок й умінь, навчаються виконувати основні розумові операції (аналіз, синтез, абстрагування тощо), проте це не гарантує розвитку творчих здібностей, не дає змогу планомірно і цілеспрямовано їх формувати.

Методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня переважно зосереджуються в усних монологіях учителя із використанням елементів наочності. Розглянемо ці усні монологічні методи.

Лекція – логічно завершений, науково обґрунтований і систематизований виклад певного наукового або науково-методичного питання, ілюстрований у разі необхідності засобами наочності та демонстрацією дослідів. Лекція є одним з основних видів навчальних занять і водночас методів навчання у вищій школі та додатковим методом у середній школі. Вона покликана формувати у слухачів основи знань з певної наукової галузі, а також визначати напрям, основний зміст і характер усіх інших видів навчальних занять та самостійної роботи з відповідної дисципліни.

Сюжетна розповідь учителя найчастіше вживається під час пояснення нового матеріалу в молодших і середніх класах, відрізняється вона від лекції тим, що є значно коротшою, завжди має яскравий, захоплюючий, живий і конкретний сюжет.

Стисле повідомлення має на меті повідомити учням про певний факт. У повідомленні фактично відсутні емоційність, яскравість, деталізація, вживається

мінімум слів.

Опис – розкриття зовнішніх ознак, властивостей, функцій явищ матеріальної та духовної культури. На відміну від розповіді в описі відсутній сюжет, але є конкретний об'єкт, ознаки якого ми повідомляємо учням. Може бути опис географічного середовища, де проходили певні події, господарчих комплексів, споруд, органів влади, знарядь праці, зброї, зовнішнього вигляду й одягу людей. Опис слугує створенню чітких і точних уявлень, що збільшує міцність знань і творчу уяву школярів.

Характеристика – перелік ознак певного явища і на цій основі розкриття його суті. Вона може спиратися на попередньо повідомлений учням матеріал опису чи розповіді і слугувати висновком, зробленим на підставі аналізу і узагальнення.

Пояснення – розкриття навчального матеріалу через призму мислення: суті явищ, їх розвитку, встановлення причинно-наслідкових зв'язків і співвідношень між ними, їх оцінок, законів суспільного розвитку тощо. Пояснення завжди спирається на розповідь, опис, демонстрацію наочних засобів, адже без знання фактів пояснювати нема чого.

Роздуми – послідовний розвиток положень, доведень, що підводять учнів до висновків. Роздуми мають бути доступними, переконливими, чіткими, логічно послідовними, їх слід давати лише спираючись на виклад, аналіз і узагальнення конкретного матеріалу. Роздуми часто вживаються, коли необхідно зробити певні висновки, вивести певну закономірність.

Варто виділити наступні *вимоги до усних монологічних методів*:

- ♦ науковість (не дублювання, а поглиблення інформації шкільного підручника);

- ♦ учитель повинен сам мати конкретне і чітке уявлення про те, що він розповідає учням (інформація має бути зважена і перевірена);

мова доступна для розуміння учнів (оперування тими термінами, що знають діти, пояснення нових термінів);

- ♦ чітка структурованість (наприклад, лекція мусить мати чітку структуру: вступ, план, виклад теми, заключна частина).

- ◆ ілюстрування монологу (для цього використовуються яскраві малюнки тощо, приклади, цікаві епізоди з життя історичних діячів);
- ◆ використання допоміжних засобів мови: інтонації, міміки і жестів;
- ◆ під час монологу учителю доречніше стояти так, щоб він міг бачити всіх учнів (це сприяє їх уважності і підтримує дисципліну в класі);
- ◆ велику увагу слід приділяти формі (всілякі поетичні прикраси, метафори призводять до плутанини в дитячих головах);
- ◆ темп монологу залежить від його змісту:

а) розповідаючи про явища відомі дітям і легкі для розуміння, особливо коли йдеться про динамічні події (баталії, драматичні моменти з життя людей тощо), слід пам'ятати, що темп монологу має бути швидким (при такому темпі фрази повинні бути короткими і ясними);

б) коли ж учитель розповідає про якісь нові, важкі для розуміння явища, особливо коли він формулює визначення, закономірність, слід промовляти повільно, наголошуючи на кожному слові.

- ◆ мова має бути граматично і стилістично правильною.

Методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня відіграють свою важливу роль у навчальному процесі. Проте досягти навчальних компетентностей вищого рівня учні зможуть лише завдяки власним зусиллям і активності.

1. Технології розвитку навчальних компетентностей вищого рівня

Навчання, орієнтоване на «середнього» учня, що спрямоване лише на засвоєння і використання знань, умінь та навичок, не може задовольняти потреби сьогодення. Люди, які вміють вчитися самостійно, здатні ставити перед собою цілі і досягати їх, шукати і знаходити необхідну інформацію для вирішення тих чи інших проблем, використовуючи для цього різноманітні джерела, більше пристосовані до життя в суспільстві. Такій людині буде набагато легше самій підвищувати свій професійний рівень, змінювати кваліфікацію, поповнювати знання. Зважаючи на це провідним стратегічним напрямом розвитку системи шкільної освіти є вирішення проблеми особистісно-орієнтованої освіти, у центрі якої знаходяться особистість та діяльність учня. Провідним чинником у вирішенні

цих завдань постають освітні технології.

Слово «технологія» запозичене з латинської мови і складається з двох слів *techne* – мистецтво, ремесло, наука і *logos* – поняття. Історично поняття «технологія» виникло у зв'язку із технічним прогресом і відповідно до словникових тлумачень є сукупністю знань про способи і засоби обробки матеріалів. Технологія включає також і мистецтво опанування процесом, внаслідок чого вона персоналізується.

Технологія навчання – обґрунтована дидактична система, яка гарантує досягнення певної навчальної мети через чітко визначену послідовність дій, спроектованих на розв'язання проміжних цілей і наперед визначених кінцевих результатів. У громадянській освіті навчальні технології дають змогу учням вибудувати необхідні для громадянина громадянські уявлення та набуті громадянських компетенцій.

Види технологій навчання за масштабом:

- ◆ загально-дидактичні – такі, що охоплюють весь процес навчання від сукупності цілей, змісту, засобів, методів до алгоритмів діяльності (до них належить технології поетапного формування розумових дій, програмованого, диференційованого навчання тощо);

- ◆ частково-методичні – близькі до часткових методик, сукупність методів і засобів реалізації певного змісту навчання (технологія розвитку історичного мислення учнів);

- ◆ елементарні – такі, що стосуються окремих елементів навчального процесу (технології уроку, формування понять тощо).

Види технологій навчання за стабільністю компонентів:

- ◆ жорсткі технології, коли треба неухильно дотримуватися поданої інструкції, тут неприпустимі будьякі зміни та імпровізації;

- ◆ гнучкі технології, в яких дозволяються деякі заміни і корекція компонентів.

Види технологій навчання за метою:

- ◆ технології, які формують поняття;

- ◆ технології, що формують компетенцію.

Варто пам'ятати, що у громадянській освіті формування понять і компетенцій відбувається у тісному взаємозв'язку і взаємопроникненні. Адже закріплення понять найбільш ефективним може бути в процесі діяльності (під час формування громадянських компетенцій), а при виконанні практичних завдань виникають проблеми, вирішити які можливо лише через засвоєння нових понять.

Характерні риси педагогічних технологій:

- ◆ системність – міцний зв'язок усіх компонентів;
- ◆ керованість – можливість визначення мети, її коригування, планування етапів, варіювання засобами й методами;
- ◆ ефективність – гарантованість позитивного результату і оптимальність за витратами;
- ◆ відтворюваність – можливість застосування в інших однотипних умовах іншим вчителем з іншими учнями.

Складові педагогічних технологій:

- ◆ заплановані результати – складаються на основі орієнтації на випадкові одиничні, локальні, глобальні ознаки;
- ◆ засоби оцінки для корекції та відбору оптимальних для даної ситуації методів – формуються на підставі критеріїв для оцінки стану учнів та вибору моделі навчання;
- ◆ набір моделей навчання – комплекс методів навчання, через який здійснюється найкоротший перехід від початкових умов до запланованих результатів.

Для запровадження інтерактивних технологій навчання можливе об'єднання учнів класу в пари, малі або великі групи. У парах вони можуть вирішувати практично будь-яку міні-проблему. Мала група формується із трьох – шести учнів для розв'язання нескладної навчальної проблеми. Велика група об'єднується із семи – десяти учнів переважно для вирішення тривалої навчальної проблеми (яка потребує роботи кількох видів) переважно в позаурочний час. Порівняно з малими, великі групи для занять з громадянської освіти використовуються рідко.

Критерії об'єднання учнів у великі та малі групи:

- ◆ випадкової вибірки (коли успішність учнів не має значення, основна складова роботи групи – виявлення власної позиції щодо дискусійного питання, співвідношення її із громадською думкою);
- ◆ диференційованої успішності (створюються задля залучення учнів із низькою успішністю до навчальної діяльності на основі кількох блоків матеріалу однакової складності);
- ◆ гомогенної успішності (формується задля посилюючого поділу завдань учнями із низьким рівнем компетентності до навчальної діяльності на основі кількох блоків матеріалу залежно від його складності).

Розглянемо провідні **кооперативні технології навчання**.

1. **Робота в парах** найбільш ефективна на початкових стадіях навчання дітей у малих групах. Саме в такий спосіб усі діти в класі отримують можливість висловлюватись, обмінюватись ідеями з партнером, озвучувати свої думки перед класом. Так розвиваються навички спілкування, вміння висловлюватись, критичного мислення, уміння обстоювати власну думку, переконувати й вести дискусію. Використання такого виду співпраці сприяє тому, що діти не можуть ухилитися від виконання завдання.

2. **Снігова лавина (два – чотири – всі разом)** є похідною від парної роботи, ефективним способом розвитку навичок спілкування в групі, умінь переконувати та вести дискусію. Полягає в індивідуальному усвідомленні проблеми, розв'язанні її спочатку попарно, потім у об'єднаних четвірках, потім у вісімках і всім класом разом.

3. **Подвійне коло (карусель)** – найбільш ефективна технологія для одночасного залучення всіх учасників до активної роботи з різними партнерами зі спілкування для обговорення дискусійних питань. Вона передбачає наявність двох кіл стільців, коли внутрішнє коло нерухоме, а зовнішнє – рухливе: за сигналом ведучого всі його учасники пересуваються на один стілець праворуч і опиняються перед новим партнером. Мета – пройти все коло, виконуючи поставлене завдання (дискусія прихильників і супротивників певної точки зору, збір інформації з диференційованих питань, взаємоопитування).

Таблиця 12.1. Традиційне та інтерактивне навчання

Найменування	Традиційне навчання	Інтерактивне навчання
Навчальний процес	Навчальна діяльність учителя та навчально-пізнавальна діяльність учнів	Цілісна взаємодія, співпраця двох рівноправних її учасників (суб'єктно-суб'єктні стосунки)
Мета навчання	Засвоєння певного обсягу знань	Розвиток особистості, різноманітних форм мислення кожного учня, формування переконань
Стиль спілкування	Переважає авторитарний стиль, ініціатива учнів гальмується	Демократичний, ініціатива учнів підтримується
Позиція і роль вчителя	Орієнтація на предмет навчання, переважають інформаційна та контролююча функції вчителя	Зорієнтованість учителя на особистість учня, переважають організаційні і стимулюючі функції
Форми навчання	Фронтальна перевірка знань учнів	Індивідуальна рольова та групова форми роботи, повага та довіра дитини

4. **Потрійне коло (ротаційні трійки)** створюється для активного, ґрунтовного аналізу та обговорення нового матеріалу з метою його осмислення, закріплення та засвоєння. Змінність трійок полягає у рухливості і заміні двох її складових для обговорення нових питань. Так, учасники під номером один рухаються за часовою стрілкою до нових груп, під номером три – проти часової, учасники під номером два є стабільним ядром груп.

5. **Команда (робота в малих групах)** створюється для вирішення складних проблем, що потребують колективного розуму та розподілу обов'язків: голова, секретар, посередник, доповідач, відповідальний за розв'язання підпроблеми. Результати роботи переважно виносяться на загальний огляд класу.

6. **Акваріум** ефективний для розвитку навичок спілкування в малій групі, удосконалення вміння дискутувати та аргументувати свою думку. Може бути запропонований тільки за умови, що діти вже мають певні навички групової роботи. Зміст цієї технології полягає в об'єднанні учнів у малі групи для почергового публічного обговорення різних проблем із подальшим аналізом змісту обговорення (одна група в центрі проводить обговорення, а інші за нею

слідкують).

Розглянемо провідні *колективно-групові технології навчання*.

1. **Обговорення проблеми в загальному колі** всім класом триває доти, доки є бажаючі висловитися. Метою цієї технології є з'ясування певних положень, привертання уваги дітей до складних або проблемних питань у навчальному матеріалі, мотивація пізнавальної діяльності, актуалізація базових знань тощо.

2. **«Мозковий штурм»** використовується для вироблення кількох варіантів вирішення конкретної проблеми. Мета «мозкового штурму» – зібрати якомога більше ідей щодо неї від усіх дітей протягом обмеженого періоду часу.

3. **«Мікрофон»** надає можливість кожному висловлювати свою думку чи позицію швидко, по черзі передаючи один одному уявний мікрофон (наприклад, ручку). Модифікацією методу є варіант із пропозицією закінчити відкрите речення.

4. **«Броунівський рух»** застосовується для навчання учнів обміну інформацією. Для цього вони отримують картки з новими фактами до теми уроку (по одній на кожного), кілька хвилин ознайомлюються з ними, потім ходять по класу і обмінюються інформацією з однокласниками (одночасно можна говорити тільки з однією особою). Протягом відведеного терміну треба отримати якомога повнішу інформацію.

5. **«Мозайка»** використовується для створення на уроці ситуації, яка дає змогу дітям працювати разом для засвоєння великої кількості інформації за короткий проміжок часу. Для цього створюється кілька груп учнів для аналізу окремих тем проблеми, потім з представників кожної з них формуються нові команди для загального аналізу проблеми, після чого їх об'єднують у попередні групи.

6. **Аналіз ситуації** відбувається на основі життєвої або гіпотетичної спірної ситуації. Прихильники і супротивники дійової особи захищають свою позицію і намагаються спростувати докази опонентів.

7. **«Дерево рішень»** є технологією розв'язання проблем, яка допомагає дітям проаналізувати та краще зрозуміти механізми прийняття складних рішень

шляхом їх обговорення у групах за такою схемою: проблема – варіанти рішень – позитивні і негативні наслідки рішень – найбільш прийнятне рішення – висновки.

Технології ситуативного моделювання включають рольові ігри.

Розглянемо провідні **технології опрацювання дискусійних питань**.

1. **Метод ПРЕС** є технологією вирішення проблем за чіткою схемою: «Я вважаю, що... – ...тому, що... – наприклад, ... – отже, таким чином...»
2. **Обери позицію** – технологія початку дискусії, коли учні збираються в групи на підставі власного ставлення до певної проблеми (згоден, не згоден, не визначився) з можливістю змінити групу після дискусії.
3. **Зміни позицію** – схожа на попередню технологію з додаванням роботи опонентів у четвірках з метою вироблення спільної позиції.
4. **Дискусія** – широке публічне обговорення якогось спірного питання.
5. **Стиль ток-шоу** створюється на основі використання правил проведення телевізійних програм аналогічного стилю із ведучим, запрошеними фахівцями, глядачами.

Сучасні навчальні технології називають інтерактивними. **Інтерактивне навчання** (комунікативно-діалогове) – різновид проблемного навчання, побудований на діалозі його учасників. У широкому розумінні інтерактивним називають такий аспект спілкування, який характеризується стратегією взаємодії партнерів.

Визначимо відмінність традиційного навчання від інтерактивного (див. табл. 12.1).

Застосовування інтерактивних технологій вимагає старанної підготовки вчителя й учнів. Вони мають навчитись успішно спілкуватися, використовувати навички активного слухання, висловлювати власні думки, бути переконливими, толерантними, розуміти інших.

Сьогодні є три виміри нової парадигми освіти: глобалізація, локалізація й індивідуалізація. Пропонуємо таблицю, що ілюструє зміну парадигми викладання в напрямі глобальної освіти з індивідуальним підходом (див. табл. 12.2).

При всьому багатстві інтерактивних технологій навчання слід зважати на те,

що найбільшої ефективності вони досягають лише за умови свідомої активності учнів.

Таблиця 12.2. Зміна парадигми викладання

№	Нова парадигма	Традиційна парадигма
1	Індивідуально зорієнтовані учитель і викладання х	Репродуктивний учитель і спосіб викладання
2	Учитель є організатором який сприяє учнівському навчанню	Учитель є центром освіти
3	Учитель з високим рівнем інтелекту	Частково компетентний учитель (лише у своїй галузі)
4	Індивідуальний стиль викладання	Стандартний стиль викладання
5	Викладання є процесом ініціювання сприяння підтримки самонавчання й самореалізації учнів	Викладання, передача знань, тренінг та процес соціалізації
6	Освіта – це процес навчання впродовж усього життя	Освіта - це процес передачі й застосування знань

Метод проєктів

Досить новим у практиці шкільної та позашкільної роботи є проектне навчання. **Навчальний проєкт** – науково-пошукова та дослідницька робота окремого учня, великої чи малої їх групи у позаурочний час. Метод проєктів завжди спрямований на розв’язання деякої теоретичної або практичної проблеми, яка передбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а з іншого – інтегрування знань, умінь із всіляких галузей науки, техніки, технології, творчих професій. Метод проєктів виник на початку ХХ ст. в американській школі. У вітчизняній практиці існував у 1920–1930 рр. Останнім часом цей метод здобуває все більшого поширення у багатьох країнах світу. Слово «проєкт» запозичене з латинської мови й означає «викинутий вперед», «той, що висувається», «той, хто кидається в очі». Потім це слово починають розуміти як ідею, за якою суб’єкт може і має право розпоряджатися власними думками. Сьогодні цей термін часто застосовується в менеджменті й означає будь-яку діяльність, спрямовану на визначення комплексу окремих кроків. Це трактування для нашої теми є близьким, але дещо відрізняється від того, яке склалося в

широкому вжитку, де проект – задум певного нового об'єкту (машини, будівлі, механізми тощо), матеріалізований у кресленнях, схемах чи іншій документації.

Мета методу проекту:

- ◆ поглиблене вивчення програмного матеріалу;
- ◆ розвиток індивідуальних наукових інтересів учнів на основі моделювання діяльності спеціалістів конкретної предметної галузі;
- ◆ розвиток пізнавальних, творчих навичок учнів, критичного мислення, умінь самостійно шукати інформацію та інших життєво важливих навичок;
- ◆ розвиток самостійної діяльності учнів (індивідуальної, парної, групової);
- ◆ розвиток комунікативних здібностей у співробітництві учнів між собою і вчителем («педагогіка співробітництва»);
- ◆ розвиток уміння викладати власну думку, репрезентувати результати своєї діяльності (у вигляді звіту, веб-сайту, доповіді, газети чи журналу тощо);
- ◆ виховання гуманізму, увага та повага до особистості колеги, позитивний запал, спрямований не лише на навчання, а й на розвиток особистості учня.
- ◆ можливість інтеграції знань не тільки з різних галузей знань, але й соціокультур.

Характерні риси методу проектів:

- ◆ створює навчальне середовище, в якому вчитель тренує, спрямовує, досліджує та зміцнює більш глибокі рівні розуміння;
- ◆ дозволяє учням самостійно будувати свої власні знання;
- ◆ завершується реальним продуктом, відповідає на суттєві запитання;
- ◆ установлює зв'язки з оточуючим світом, розвиває навички, потрібні у житті, вирішує реальні проблеми (багато з цих навичок є бажаними для сьогоденних роботодавців: розвиває здатність працювати разом з іншими, приймати виважені рішення, проявляти ініціативу, розв'язувати складні проблеми);
- ◆ дозволяє використовувати розмаїття навчальних методик;
- ◆ підходить для всіх учнів.

Проекти мають відповідати ряду **вимог**. Педагогічні вимоги включають актуальність тематики, обґрунтування вибору теми, відповідність практичним завданням школи. Методичні вимоги передбачають урахування принципів дидактики, специфіки предмета та відповідного понятійного апарату, самостійну (індивідуальна, парна, групова) діяльність учнів. Технічні вимоги полягають в орієнтуванні на сучасну техніку. Фізіолого-гігієнічні вимоги встановлюють рекомендації щодо умов організації проекту, які не повинні зашкодити здоров'ю дитини. На виконання проекту відводиться певний час, протягом якого має бути досягнутий конкретний, «відчутний» результат, готовий до впровадження.

Етапи і зміст проектної роботи:

1. Пошуковий: визначення теми проекту, пошук та аналіз проблеми, висування гіпотези, вивчення мети, обговорення методів дослідження.
2. Аналітичний: аналіз вхідної інформації, пошук оптимального способу досягнення цілі проекту, побудова алгоритму діяльності, покрокове планування роботи кожного учасника проекту.
3. Практичний: виконання запланованих кроків, регулярне обговорення проміжних результатів.
4. Презентаційний: оформлення кінцевих результатів, підготовка та проведення презентації, «захист» проекту.
5. Контрольний: аналіз результатів, коригування, оцінка якості проекту.

Тема проекту може визначатися науковцями, які працюють у галузі освіти (у рамках затверджених навчальних програм), учителем (з урахуванням навчальної ситуації та стану викладання предмету, природних професійних інтересів, уподобань та здібностей дітей), учнями, які природно орієнтуються на власні інтереси, не лише пізнавальні, а й творчі, прикладні.

Учитель має орієнтуватися на такі **критерії відбору теми проекту**:

- ♦ наявність значущої проблеми або завдання, що вимагає для свого розв'язання інтегрованих знань, дослідницького пошуку;
- ♦ практична, теоретична, пізнавальна значущість очікуваних результатів;

- ◆ головні змістовні поняття навчального курсу;
- ◆ проблеми, з якими стикався та стикається світ протягом своєї історії;
- ◆ проблеми місцевої громади та громадських організацій;
- ◆ актуальні та поточні проблеми сучасного життя учнів.

У рамках реалізації проекту учитель має дотримуватися певних **правил поведінки**:

- ◆ керівництво зі сторони (на сцені більше не має авторитета);
- ◆ більше тренування та моделювання (менше розповідей);
- ◆ більше пошуку разом із учнями (не видавайте себе за експерта);
- ◆ більше міжпредметного мислення (менше спеціалізації);
- ◆ оцінювання на основі виконаної роботи (менше оцінювання на основі рівня знань).

Разом з тим у роботі над проектом учні мають орієнтуватися на свої **правила поведінки** (див. табл. 12.4). *Варіанти звіту проєктів* можуть бути різноманітні: реферат, мультимедійний навчальний проєкт, комп'ютерні енциклопедії, інформаційний або тематичний веб-сайт, відеофільм, номер газети чи журналу (у тому числі електронні), соціологічне опитування, фото-есе чи альбом, вистава тощо.

Варто вирізняти особливості методу проєктів за інструктивним підходом (див. табл. 12.5).

Складність проєктів залежить від віку учнів (див. табл. 12.6).

Одним із напрямів формування критичного мислення на заняттях громадянської освіти є **телекомунікаційний проєкт** – спеціально організована навчальна діяльність, в якій учасники з різних регіонів міста, країни, інших країн світу співпрацюють над спільним проєктом, обмінюючись за допомогою швидкодійної мережі не тільки результатами своєї діяльності, а й методами дослідження, обговорюючи проміжні результати, спілкуючись з опонентами і однодумцями.

Розв'язання проблеми, закладеної в будь-якому проєкті, завжди вимагає залучення інтегрованого знання. Але в телекомунікаційному проєкті, особливо міжнародному, потрібна, як правило, більш глибока інтеграція знання, що

передбачає знання не тільки власне предмета проблеми, який досліджується, але особливостей національної культури партнера, його світогляду.

Критерії застосування телекомунікаційних проектів:

- численні, систематичні, разові або тривалі спостереження за тим або іншим природним, фізичним, соціальним тощо явищем, які вимагають збирання даних у різних регіонах для розв’язання поставленої проблеми;
- порівняльне вивчення, дослідження того чи іншого явища, факту, події, яка відбулася чи має місце в різних місцевостях для виявлення певної тенденції або прийняття рішення, розробки пропозицій тощо;
- порівняльне вивчення ефективності використання одного і того ж або різних (альтернативних) способів розв’язання однієї проблеми, задачі для виявлення найбільш ефективного, прийняттого для будь-яких ситуацій рішення, тобто для отримання даних про об’єктивну ефективність способу розв’язання проблеми, яка пропонується;
- спільне творче створення, розробка деякої теми, наприклад чисто практична діяльність (виведення нового сорту рослини в різних кліматичних зонах).

Таблиця 12.3. Види проектів

За домінантою діяльності	За предметно-змістовими напрямками	За кількістю учасників і характером контактів	За терміном виконання
Дослідницькі	Монопроекти (у рамках однієї предметної галузі)	Індивідуальні	Короткотермінові
Інформаційні		Групові	
Творчі		Колективні	
Ігрові	Міжпредметні (у рамках кількох предметних галузей)	Шкільні	Довготермінові
Практичні		Українські	
Ознайомчо-орієнтовані		Міжнародні	

Таблиця 12.4. Правила поведінки в процесі реалізації проекту

Прямувати			
	виконання команд		самостійно спрямованої навчальної діяльності

від	запам'ятовування та повторення	до	відкриття, поєднання та презентації
	слухання та реагування		спілкування та прийняття відповідальності
	знань фактів, термінів та змісту		розуміння процесів
	теорії		застосування теорії
	залежності від вчителя		озброєного знаннями учня

Таблиця 12.5. Порівняння інструктивного підходу та навчання методом проектів

Приклад теми	Інструктивний підхід	навчання методом проектів	Різниця
Забруднення навколишнього середовища	Виконайте лабораторну роботу, яка відкриває наслідки різних видів забруднення навколишнього середовища. Визначте компоненти кожного виду	Назвіть проблеми забруднення навколишнього середовища, з якими стикається ваша громада. Організуйте цільову групу для дослідження проблем та запропонуйте по кожній технічно прийнятні рішення	Завдання, в основі яких лежить діяльність, — це окремі завдання, що не пов'язані з реальним життям. Підхід, базований на методі проектів, визначає загальну проблему та інтегрує ці завдання в значущий громадський проект. Учні можуть виконати лабораторні роботи та визначити складові кожної з них, але тому вони мають скористатися цією інформацією під час розробки рішення

або творчий проект (створення журналу, газети, веб-сторінки, п'єси, книги, музичного твору, пропозицій щодо вдосконалення навчального курсу, педагогічного програмного продукту, спортивних, культурних спільних заходів, народних свят та ін.);

♦ проведення захоплюючої пригодницької спільної комп'ютерної гри, змагання.

При оцінюванні учнівських проектів ураховуються такі *вимоги*:

- ◆ чіткість поставлених вимог (критерії оцінювання учні мають знати перед початком роботи над проектом);
- ◆ оцінювання змісту роботи, процесу її виконання, презентації результатів дослідження;
- ◆ уточнення критеріїв оцінювання роботи разом з учнями;
- ◆ залучення нових суб'єктів оцінювання проекту: батьків (так родина бере участь у навчальному процесі), інших учнів (розвивається вміння сприймати критику колег), самого себе (порівняння наявної самооцінки з іншими оцінками сприяє об'єктивній корекції самооцінки).

Очевидно, що застосовувати методи проектів треба на тих уроках громадянської освіти, де це найдоцільніше. Перевантаження учнів даним методом може привести до збіднення їх теоретичного компоненту.

Варто пам'ятати, що інтерактивні навчальні технології наближають процес навчання до реального життя, допомагають учням засвоїти матеріал, але в інший спосіб, доповнюють процес навчання такими компонентами як співпраця, вирішення проблем, презентація та спілкування з іншими, заохочує учнів до поглиблення своїх знань, упродовж того, як їх увага усе більше привертається до окремих питань.

Таблиця 12.6. Рівні складності проекту за віковою категорією учнів

Класи	Мета	Ключове запитання	Проект
Початкові	Зрозумійте складові, функції, ролі, та етапи постановки вистави	Чому ми ставимо п'єсу?	Вистава. Учні виконують ролі сценаристів, акторів та постановників. Вони трансформують оповідання у п'єси та грають у них для інших учнів у своїй школі
Середні	Застосування вмінь аргументовано висловлювати свою думку та критично	Чи завжди ми кажемо те, що маємо на увазі, та маємо на	Мистецтво риторики. Учні виконують ролі учасників різних громадських груп, які публічно обговорюють місцеві проблеми спірного характеру

	мислити	увазі те, що кажемо?	
Старші	Розуміння різних існуючих видів забруднення навколишнього середовища	Як забезпечити здоров'я населення?	Мистецтво риторики. Учні виконують ролі фахівців з питань довкілля та досліджують проблему, актуальну на їх території. Учні складають доказовий текст про довкілля, а згодом розробляють презентацію щоб поінформувати інших стосовно проблеми та подати на розгляд план щодо її подолання

Методика формування громадянознавчих понять

1. Громадянознавчі поняття: структура і способи визначення
2. Технологічні засади та наукові підходи до формування понять
3. Способи формування громадянознавчих понять.

Очікувані результати:

- знати основні громадянознавчі поняття;
- розуміти способи визначення понять та технологічні засади їх формування;
- використовувати різні підходи для формування громадянознавчих понять;
- аналізувати структуру громадянознавчих понять;
- характеризувати способи формування громадянознавчих понять;
- оцінювати рівні засвоєння громадянознавчих понять;
- розробити технологію формування одного із громадянознавчих понять.

1. Громадянознавчі поняття: структура і способи визначення

Громадянська освіта є інтегрованим курсом, який включає в себе поняття різних наук, а саме: історії, політології, філософії, правознавства та психології. Ця особливість курсу визначає багатоваріантність та різноманітність підходів щодо формування громадянознавчих понять. Не менш важливою особливістю курсу є

те, що він має аксіологічний (ціннісний) вимір. Одним із головних завдань громадянської освіти є прищеплення учням певних цінностей та спонукання до поведінки згідно з цими цінностями. Таким чином, виокремлюють дві групи понять курсу: 1) наукові і 2) ціннісні.

Наукові поняття зазвичай однозначні і за змістом значно точніші. Наприклад, поняття «держава» мусить бути однаковим для всіх учнів і відбивати рівень розвитку науки в цьому питанні. Інша справа – ціннісні поняття. Наприклад, що є кращим для держави: авторитаризм чи демократія? В історії можна відшукати приклади, що свідчитимуть як на користь авторитаризму, так і на користь демократії. То, що є кращим? Це моральне питання, на яке не може бути категоричної відповіді. У всьому є свої позитивні та негативні риси, переваги й недоліки, плюси і мінуси. Тим більше, що за різних історичних умов кожний із цих політичних режимів може бути корисним і дієвим. Проте у переважній більшості випадків демократія демонструє більшу відповідність запитам людей та загальнолюдським цінностям. Формування ціннісних понять передбачає переконування учнів у необхідності прийняти ті чи ті цінності й діяти відповідно до них. Це складне завдання, виконання якого потребуватиме від учителя не просто фаховості, а й педагогічної майстерності та високих моральних якостей.

Спочатку розглянемо проблему формування наукових понять. ***Опанування основами будь-якої науки передусім означає засвоєння системи її понять.*** Наукові поняття, на відміну від уявлень і життєвих понять, відбивають не чуттєві якості предметів, а їх загальні й суттєві об'єктивні відносини. Значення наукових понять розкривається тільки в системі, через відношення, що відбивають об'єктивні зв'язки речей і явищ. Ці зв'язки виявляються не сприйняттям, а в процесі діяльності. Джерелом наукового поняття є не чуттєвий досвід, а певна дія, що шляхом перетворення предметів виявляє в них нові відношення й властивості. В одних випадках вони мають значення для виконання предметами певних функцій, а в інших несуттєві для цих функцій. ***Наукові поняття виокремлюють і закріплюють функціональні властивості речей і явищ,*** тобто вони не просто виводяться з досвіду, а створюються відповідно до поставлених завдань. При цьому наявні знання вже використовуються з нової точки зору для вироблення

нових класифікацій об'єктів, нових способів розв'язання задач.

Поняття – складна логічна й гносеологічна категорія. Питання про сутність поняття є надто складним. Не існує поки що єдиної думки серед філософів, психологів і логіків стосовно того, що саме представляє собою поняття. Вчені-логіки розглядають поняття як форму мислення. В. Асмус визначає поняття як «думку про предмет, що виділяє в ньому суттєві ознаки». К. Бакрадзе вважає, що поняття – це думка, що відбиває істотні ознаки предмета. Зрозуміти, тобто відбити у понятті ту чи іншу сферу явищ, – зазначає Е. Ільєнков, – означає поставити ці явища в належний зв'язок, прослідкувати об'єктивно необхідні їх взаємини, взаємозалежності».

Отже, **поняття** – це логічна форма мислення, вищий рівень узагальнення, характерний для словесно-логічного мислення. У понятті відбивається сутність явищ та процесів. Кожне поняття має свій зміст і об'єм. *Зміст поняття – це сукупність суттєвих ознак низки однорідних предметів, відображених у цьому понятті. Відповідно об'єм поняття – це сукупність предметів, до яких це поняття може бути прикладене.* Встановлення змісту поняття, тобто точна вказівка в ньому суттєвих ознак, є найважливішою логічною операцією, що називається *визначенням поняття*.

«Визначити поняття, – стверджує Б. Кедров, – означає розкрити його зміст, тобто вказати його суттєві ознаки». Операція ділення розкриває об'єм поняття, вказуючи всі види, сукупність яких становить об'єм цього поняття.

Розглянемо це на прикладі поняття «громадянин». Громадянин трактується як самостійний член цивільно-політичного співтовариства, що має права і несе моральну, правову і соціальну відповідальність. У цьому визначенні відбитий зміст поняття «громадянин», тобто сукупність загальних, суттєвих ознак, що охоплює це поняття. До них належать: членство у громадянсько-політичному співтоваристві, наявність прав та цивільна відповідальність.

Перша ознака свідчить про те, що громадянин виступає як представник (член) суспільства, умовно розділеного на неполітичну сферу (громадянське суспільство) і сферу політичну. Друга ознака вказує на природний і невідчужуваний характер прав людини, тому що громадянин не «використовує

встановлені державою права», а «має» права, тобто є людиною вільною. Третя ознака наголошує, що свобода передбачає відповідальність.

Кожна із цих ознак є абстракцією, що тісно пов'язана одна з одною. Справді, членство громадянина у співтоваристві пов'язано з його громадянством. Громадянство, будучи офіційним оформленням належності людини до певного співтовариства, означає, що держава бере на себе зобов'язання забезпечити людині гідні соціальні умови, охороняти і захищати її права як можливості вільного вибору і самореалізації в неполітичній і політичній суспільних сферах. Громадянин, у свою чергу, зобов'язується виконувати закони та інші нормативні акти держави, тобто несе правову відповідальність, а також відповідає перед самим собою, власною совістю (моральна відповідальність) і суспільством (соціальна відповідальність).

Зазначена взаємодія ознак поняття відбиває різноманітні зв'язки між громадянином та іншими соціальними явищами: громадянським суспільством, державою, політичною сферою, правом, мораллю тощо. Провідним серед них є опосередкований правом зв'язок між громадянином і державою. Для усвідомлення цього зв'язку потрібно засвоїти сукупність взаємозв'язків, втілених не лише у поняттях «громадянин» і «держава», а й в інших елементах теорії ліберального права (наприклад, у принципі верховенства права в суспільстві), що передбачає значну кількість пізнавальних операцій (кроків).

Яким би складним не був зміст поняття, він розкривається за допомогою визначення (дефініції). Це надійний спосіб, що оберігає від непорозумінь під час спілкування, у процесі дослідження та дискусії. Визначити поняття – це вказати, що воно означає, виявити ознаки, які становлять його зміст. Визначення поняття виконує дві важливі функції:

- 1) відрізняє й відмежовує предмет від усіх інших предметів;
- 2) розкриває сутність предмета.

Визначення наукових понять здійснюється переважно через *зазначення роду та видової відмінності*.

Загальна схема визначення така:

« $A \in (B \text{ і } C)$ »

A – це поняття, що підлягає визначенню; B – поняття, більш загальне щодо A (рід); C – такі ознаки, які виокремлюють предмети, що позначаються A , серед усіх предметів, що позначаються B (видова відмінність). У розглянутому нами прикладі поняття A (поняття, що підлягає визначенню) – це «громадянин»; поняття B – «член цивільно-політичного співтовариства» – більш загальне щодо A ; поняття C – це ті ознаки (має права та обов'язки), які відрізняють громадянина від усіх інших членів цивільно-політичного співтовариства, наприклад, від осіб без громадянства.

До визначень такого роду висуваються досить прості й очевидні вимоги: *по-перше*, поняття, що підлягає визначенню, й поняття, за допомогою якого визначають, мають бути взаємозамінними; *по-друге*, поняття не повинно визначатися за допомогою хибного кола, якщо воно визначається через себе або через інше поняття, яке, у свою чергу, визначається через нього; *по-третє*, визначення має бути чітко сформульованим, тобто мають використовуватися лише поняття, які відомі й зрозумілі тим, на кого розраховано визначення (бажано не використовувати образи, метафори, порівняння, тобто усе те, що не передбачає однозначного й чіткого тлумачення).

Слід зазначити, що не всі поняття необхідно визначати через зазначення роду та видової відмінності. Такого визначення потребують тільки ті поняття, які мають високий рівень узагальнення. У разі, якщо потрібно визначити менш загальні поняття (або рівень розвитку учнів не дозволяє використовувати складні логічні конструкції) використовуються визначення-описи, визначення-перерахування; визначення-приклади; стисле пояснення. *Визначення-описи* – це опис явищ, узагальнених у понятті; *визначення-перерахування* – передбачає перелік тих відомих учням понять, які утворюють нове поняття; *визначення-приклади* – наведення прикладу з доступного учням життєвого досвіду для роз'яснення поняття; *стисле пояснення* – це тлумачення терміна, який позначає відповідне поняття й передбачає коротке зазначення суттєвих ознак.

Поняття виникають внаслідок узагальнення, що являє собою з'єднання *подібних предметів* за випадковими, загальними для них ознаками (генералізація).

Внаслідок такого узагальнення виникають житейські або емпіричні поняття; на найвищому рівні знаходиться узагальнення, при якому людина поєднує предмети, що справді мають багато подібних ознак як основних суттєвих, так і випадкових. Результатом такого узагальнення є виникнення наукових теоретичних понять.

Узагальнення скорочує кількість інформації, замінюючи знання багатьох подібних випадків знанням одного принципу. Воно дає можливість розглядати предмет чи явище не як суцільно ізольоване, а як таке, що представляє певний клас. Узагальнення, втілене у формулу, дозволяє розв'язувати серію однорідних задач, навіть ще не сформульованих. Узагальненням у науці є відомі закони, принципи, правила та поняття. Різноманітні взаємозв'язки й взаємини загального й одиничного виявляються за допомогою узагальнень. Вони розкривають сутність речей як закономірність їхнього розвитку, як таке, що визначає їхній розвиток, це, у свою чергу дає змогу встановити необхідний зв'язок одиничних явищ усередині деякого цілого, тобто відкрити закономірності його становлення.

Формування понятійного узагальнення передбачає не тільки перехід від конкретного та одиничного до абстрактного й загального, а й зворотний перехід від загального та абстрактного до одиничного й конкретного. Останній є вираженням думки від абстрактного до окремих і одиничних виявів загального, доступних чуттєвому досвіду.

Перехід від загального до одиничного, конкретного виступає як цілком самостійний процес. Оволодівши ним, учні переборюють первісно існуючий у їхній свідомості розрив між конкретним та абстрактним. Основним засобом заповнення цього розриву є збагачення чуттєвого досвіду учня. Чим абстрактніше первісне узагальнення, тим більше конкретизації вимагає його повноцінне засвоєння. Сама конкретизація здійснюється шляхом застосування поняття, під час розв'язання задач на підведення під поняття одиничних фактів або при розкритті учнями загальних положень на конкретному матеріалі. Справжнє опанування абстрактним знанням відбувається по мірі його збагачування конкретно-чуттєвим змістом. Таким чином, розвиток абстрактного залежить від накопичення уявлень і сприймань.

Оволодіти поняттям — означає оволодіти всією сукупністю знань про

предмети, яких воно стосується. Чим більше ми наближаємося до цього, тим більше шансів оволодіти певним поняттям. У цьому й полягає розвиток понять, що змінюються за своїм змістом відповідно до розширення знань.

Таким чином, оскільки поняття становлять логічну форму мислення, слугують організації й регулюванню практичної діяльності, забезпечують засвоєння основ громадянознавства, вони обіймають *провідне місце в громадянській освіті*.

Ефективне засвоєння понять неможливе без певним чином організованої пізнавальної діяльності, яка б передбачала як узагальнення фактів, так і застосування (конкретизації) громадянознавчих понять. Особливо великого значення набуває діяльність щодо застосування громадянознавчих понять, оскільки поняття вважаються сформованими лише за умови правильного їх використання.

Оскільки неможливо й непотрібно формувати всі поняття шляхом узагальнення фактів, слід виявляти, які ідеї, поняття викладатимуться тією або іншою формою вчителем або підручником (перша група понять), а які учні здобудуть самі у процесі вивчення теми (друга група понять). До цих двох груп понять потрібно створювати дослідницькі завдання (проблемні задачі) таким чином, щоб перша група понять виступала як засіб, інструмент, об'єкт застосування, а друга виступала б наслідком розв'язання задач.

Таким чином, *громадянознавчі поняття є значно вищим щаблем організації знань про суспільство, вищим рівнем узагальнення, формою мислення*. Головне їх призначення – організація й регулювання практичної діяльності учнів. Отже, й робота над формуванням системи наукових та ціннісних понять в учнів повинна ґрунтуватися на засадах проблемного навчання із використанням пізнавальних задач.

1. Технологічні засади та наукові підходи до формування понять.

Процес формування громадянознавчих понять має здійснюватись, за наступними принципами і правилами:

- ◆ Початкову інформацію про соціальний об'єкт варто пред'являти шляхом пояснення, міркування, проблемного викладу з використанням

структурно-схематичних моделей об'єкта, що дають змогу наочно представити взаємозв'язок його елементів (ознак поняття), відбиваючи логіку їхніх взаємин між собою та іншими елементами (поняттями) суспільної системи. При цьому дуже корисно вибудовувати схему поступово, супроводжуючи її відповідними роз'ясненнями;

◆ Оволодіння поняттями високого ступеня узагальнення вимагає ґрунтового опертя на раніше засвоєні знання з предметів природничонаукового й гуманітарного циклів. Ці знання можуть використовуватися як для ілюстрації (конкретизації) суспільствознавчого поняття, так і виступати об'єктом аналізу на основі застосування цього поняття в пояснювальній функції;

◆ Оволодінню поняттями високого ступеня узагальнення сприяє організація їх застосування як методологічної основи (методу) пізнання й прогнозування нових явищ;

◆ Ефективними та «економічними» з погляду раціонального використання навчального часу є такі методичні прийоми здійснення міжпредметних і внутрішньокурсних зв'язків під час формування понять: випереджальні домашні завдання, що націлюють на повторення і первинну систематизацію раніше вивченого матеріалу; встановлення зв'язків між раніше вивченими поняттями та новими під час пояснення матеріалу; демонстрація уже відомих школярам таблиць, схем і діаграм; організація роботи з раніше вивченими текстами тощо.

◆ Слід використовувати різноманітні джерела у роботі над поняттями для посилення доказовості теоретичних положень, висновків і оцінок, для здійснення впливу не лише на раціональну, а й на емоційну сферу свідомості учня, формування його особистісного ставлення до об'єкта, що вивчається. Такий підхід сприятиме вихованню громадянських якостей та розумовому розвитку учнів. Джерела повинні містити наукові поняття та їх характеристику, зразки наукового підходу до аналізу й оцінки явищ соціальної дійсності;

◆ Опертя на особистий досвід учня, його позитивний зміст і розширення цього змісту за допомогою наукових понять сприяє їх глибшому й усвідомленому засвоєнню. Застосування наукових понять до суджень учнів, заснованих на

позанавчальному пізнанні, що містить помилкові уявлення про певне суспільне явище, розвиває інтерес до наукового пізнання, дає змогу зробити необхідну корекцію «життєвого» досвіду, закріплює наукові знання;

◆ Слід добирати першоджерела з урахуванням ступеня підготовки учнів, повторно звертатися до них та їх комплексно використовувати. У міру зростання підготовки учнів варто підвищувати питому вагу їхньої самостійної роботи з документами на уроках та під час виконання домашніх завдань. Ефективними прийомами організації роботи учнів з першоджерелами є: коментоване читання, колективний аналіз тексту, формулювання запитань і завдань, що передбачають як просте відтворення розглянутого тексту загалом, так і його частин; інтерпретація змісту на основі аналізу тексту та його логічної структури (виокремлення головної думки, складання плану, конспекту, виписки за проблемним запитанням, підготовка невеличких повідомлень тощо); запитання й завдання, що передбачають навчальнодослідницьку чи пошукову роботу (встановлення зв'язків змісту документа з досліджуваним об'єктом; оцінювання явищ у світлі ідей документа; постановки проблемних запитань самими учнями, на які можна отримати відповідь із джерела; формулювання запитань, для відповіді на які потрібно отримати додаткові дані тощо);

◆ У роботі над формуванням громадянознавчих понять необхідно використовувати комплекс пізнавальних і практичних завдань, побудованих на різноманітних джерелах, спрямованих на оволодіння основними категоріями суспільних наук. У свою чергу, ці громадянознавчі поняття повинні стати основою формування загальнонавчальних і специфічних умінь, тобто сприяти набуттю громадянознавчої компетентності. Завдання мають враховувати різні рівні складності, використовуватися для організації колективної та індивідуальної роботи учнів, а також під час проведення різних форм навчальних занять: шкільної лекції, семінару, практичного і лабораторного заняття, при підготовці школярів удома тощо.

Засвоєння громадянознавчих понять може здійснюватись за допомогою різних підходів. Так, багато сучасних учених вважають *системний підхід* універсальним науковим методом дослідження соціальної дійсності. Цей підхід

передбачає виявлення потрібної та достатньої кількості елементів, наявність яких сприяла б розумінню суспільного явища як цілісності (системи), осмислення ролі й значення різних частин цієї системи та їх взаємовплив, а також взаємодію системи з навколишнім середовищем (тобто зовнішніми до неї чинниками).

Нове бачення системного підходу ґрунтується на відмові від розгляду одного елемента системи як визначального стосовно інших. При цьому зовсім не відкидається той факт, що всі ланки системи мають бути взаємопов'язані, як мета і засоби або причини та наслідки. Йдеться про потребу розгляду кожного елемента системи як ланки автономної та самостійної, що має самоцінність і певну значущість для існування й розвитку інших елементів цілісної системи.

Оволодіння системним підходом допомагає учням сприймати й описувати об'єкти соціальної дійсності як складно-упорядковані. Тим самим підвищується рівень теоретичного мислення школярів, створюється база для формування у них основ світоглядної культури, а також умінь застосовувати знання для самостійного пояснення й прогнозування суспільних явищ.

Засобом формування *ціннісно-нормативного підходу* в шкільному громадянознавчому курсі є використання поняття в оцінювальній функції. Громадянознавчі поняття, застосовані як критерії оцінювання суспільних явищ і процесів або групової та індивідуальної поведінки, впливають на становлення усвідомленого й самостійного ціннісного вибору учнів, формування їхньої економічної, політичної, правової та моральної культури.

При цьому потрібно пам'ятати про складну структуру оцінювання. На думку деяких учених, вона вміщує: по-перше, оцінювальне ставлення як емоційно пережите співвіднесення об'єктивних властивостей явища з духовними та матеріальними потребами суб'єкта; по-друге, оцінне судження як логічну форму усвідомлення й фіксації результатів оцінювального ставлення. Отже, оцінка – це єдність оцінювального ставлення (оцінка – процес) і оцінювального судження (оцінка – результат). Головна особливість оцінювальних відносин полягає в тому, що вони містять у собі не лише належне, а й бажане, пов'язане з вільним вибором, духовним прагненням суб'єкта.

Наведемо приклади завдань, спрямованих на застосування таких понять:

«права людини», «людська гідність» в оцінювальній функції та з урахуванням специфічних структурних особливостей оцінювання.

Приклад: один із ваших однолітків надіслав до редакції газети лист наступного змісту:

«Я людина незвичайна, як прийнято висловлюватися, супермен. Навчаюся в ПТУ. Я ще з дитинства поставив собі за мету стати кращим за інших. І думаю, що досяг цього. Тепер мої дані: зріст 174 см., об'єм грудей – 110 см., вага 65 кг. Я багато чого можу робити: ламати цеглини руками, ногами, головою. Добре володію своїм тілом, можу водити автомобіль, володію східними єдиноборствами. Моя мрія – служба у військах спецпризначення. Для досягнення своєї мрії я тренував не лише тіло, а й дух. З дитинства я виховував у собі жорстокість, бив однокласників, тримав у страху всю школу, а тепер і ПТУ. У мене залізне здоров'я. Куди ж мені звернутися, щоб здійснити свою мрію?»

До відносно нових для вітчизняних соціальних наук методів пізнання належать *діяльнісний* та *рольовий підходи*. Вони орієнтують на осмислення наступних питань: навіщо я це роблю? (тобто, яка ціль моєї діяльності); що я роблю? (яку сутність має моя діяльність); як треба робити? (тобто чи відповідає моя діяльність загальнолюдським цінностям); які результати моєї діяльності? (аналізуються отримані результати); що треба ще робити? (ставляться нові завдання).

Підґрунтям для опанування цими підходами є поняття про регулятивно-практичну функцію. Оперування ними в знайомій та незнайомій ситуаціях є могутнім стимулом у розвитку інтелектуальної та поведінкової рефлексії учнів, сприяє формуванню готовності конструктивно діяти.

Прикладом застосування понять у регулятивно-практичній функції може виступати таке завдання, складене у тестовій формі.

Приклад: «Уявіть, що ви організатор мітингу. Які з наведених дій ви б здійснили?

- а) сповістив би про мітинг тільки своїх політичних прихильників;
- б) сповістив би про мітинг своїх політичних прихильників і супротивників;
- в) надавав би слово всім бажаючим;

г) надавав би слово тільки своїм політичним прихильникам;

д) спробував би звинуватити своїх політичних опонентів, закликав би до непримиренної боротьби з ними». Обґрунтуйте свій вибір.

Велику значущість у сучасному науковому знанні набуває **психологічний метод (підхід)**. Він орієнтує на вивчення суб'єктивних механізмів, поведінки людини, індивідуальних якостей, рис характеру, несвідомих психічних процесів, психологічних мотивацій.

У педагогічному плані цей метод використовують під час оперування поняттями в діагностичній функції. Він також сприяє усвідомленню інформації про те, який

«Я» та інші люди. Такий підхід позитивно позначається на самопізнанні учня, розвитку його рефлексивного досвіду, сприяє формуванню вміння оцінювати свої та чужі слабкі й сильні сторони, свідомо керувати собою і впливати на інших людей.

У межах сучасних наукових парадигм особливої актуальності набуває **порівняльний метод (підхід)**. Він передбачає зіставлення однотипних явищ і процесів з метою виявлення їхніх загальних рис і специфіки, знаходження найоптимальніших шляхів розв'язання задач. Найбільшу педагогічну ефективність цей метод відіграє в процесі формування конкретно-історичних понять, сприяючи значно глибшому їх засвоєнню: розвитку інтелектуальних здібностей учнів; умінню бачити за зовнішньою схожістю особливості, своєрідність, самобутність явищ; визначати підстави для класифікацій явищ; прогнозувати події, тенденції, наслідки на основі зіставлення раніше отриманої інформації з новими даними.

При формуванні понять, як відзначалося, потрібно спиратися на особистий досвід учня. Психологи вважають, що формування понять сягає своїм корінням у глибинні структури індивідуального досвіду, пов'язані, зокрема, з основними формами представлення реальності у людській свідомості – через дію, почуттєве враження, знаковий символ.

Отже, процес ознайомлення із системою громадянознавчих понять, має ґрунтуватися залежно від змісту поняття на таких підходах: системному,

ціннісно-нормативному, діяльнісному, рольовому, порівняльному та психологічному.

1. Способи формування громадянознавчих понять

Поняття відображають суттєві відношення речей і явищ, що становлять значення цих понять. Наукові поняття відрізняються від життєвських передусім тим, що учень не сам їх створює, а отримує від суспільства

у готовому вигляді (у процесі навчання в школі).

Основний шлях формування наукових понять – навчання, при цьому важливу роль відіграє зміст навчання. *Знання, які учень отримує, завдання, які він вирішує в процесі навчання, визначають зміст і форму понять*, а також характер практичних, перцептивних (від лат. *perceptio* – сприйняття) і розумових дій учня, що виявляють значущі й суттєві сторони об'єктів, що відображаються в поняттях.

Для управління процесом формування правильних понять вчителю потрібно:

- 1) разом з учнями виділити відповідні суттєві властивості об'єктів;
- 2) показати їх значення для вирішення певних завдань.

Виокремлення суттєвих властивостей досягається двома шляхами: на основі цілеспрямованого **моделювання**, коли необхідні якості відразу зображаються за допомогою схем і символів, або на основі **варіювання**, коли матеріал, що подається, видозмінюється й чергується так, щоб у ньому виявилися деякі суттєві властивості. *Значущість для учня досягається тим, що виокремлені суттєві властивості використовують під час вирішення певних завдань.* Ці властивості стають потрібними йому як орієнтири доцільної дії.

Учитель повинен показати учням суттєві властивості об'єктів, демонструючи дії, шляхом яких ці властивості можуть бути виявлені або відтворені в процесі формування понять. Такого результату можна досягти двома шляхами.

Перший – полягає в тому, що орієнтири дій встановлюються й освоюються на окремих конкретних зразках. Цей шлях починається з формування схеми, що вказує:

- 1) які властивості об'єкта і в якій послідовності треба виділяти;

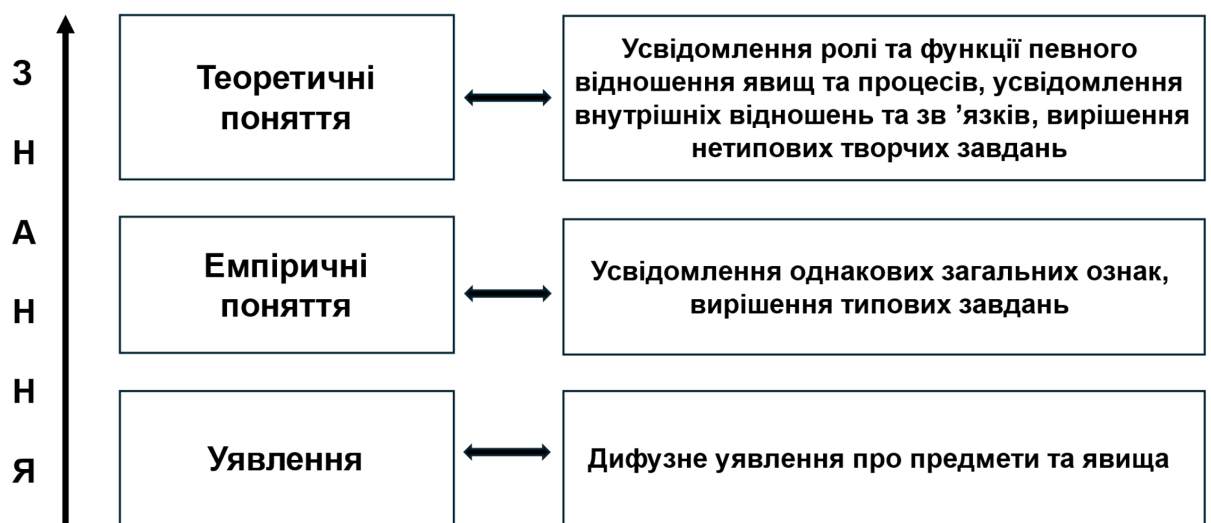
- 2) які дії слід виконувати за наявності тих чи тих властивостей;
- 3) які результати можуть давати ці дії;
- 4) під яке поняття потрібно підвести об'єкт у разі отримання того або того результату.

Багаторазове використання цієї схеми сприяє формуванню в учня відповідних понять.

Другий шлях полягає в тому, що в якості об'єктів учню даються не конкретні зразки, а загальні принципи й структури класу предметів (явищ), що вивчається. У цьому випадку він сам, виходячи із загальних принципів, виокремлює орієнтири дій з конкретними об'єктами.

У пізнавальному процесі знання розвиваються, збагачуються, проходячи три етапи (рівні): уявлення → емпіричні поняття → теоретичні поняття (див. схему 15.1).

Знання про світ виникають первісно у вигляді сприйняття, образів і відчуттів. Переробка чуттєвих даних у свідомості призводить до утворення уявлень і понять (див. схему 15.1). У цих двох формах знання зберігаються в пам'яті. Якими б загальними не були

уявлення й абстрактні поняття, головне їх призначення – організація й

регулювання практичної діяльності.

У процесі формування наукових понять треба усвідомлювати різницю між теоретичними й емпіричними поняттями в науці, оскільки вони суттєво відрізняються за характером утворення і відповідно *вимагають різних технологій формування*. **Теоретичні поняття** виникають на основі аналізу ролі та функції певного відношення речей у середині розчленованої системи; відбивають внутрішні відношення і зв'язки, під час відтворення предмета у формі теоретичного поняття мислення виходить за межі чуттєвих уявлень. **Емпіричні поняття**, на противагу теоретичним: 1) створюються в процесі порівняння предметів і уявлень про них, що дає змогу виокремити в них однакові, загальні властивості; 2) відбивають лише зовнішні властивості предметів і тому повністю спираються на наочні уявлення.

Наприклад, якщо визначити поняття «забобон» як невиправдано негативну установку стосовно групи або окремих її членів, то це буде суто емпіричне поняття. В цьому понятті відбиті лише зовнішні властивості забобону. Таке визначення поняття виконує важливу функцію, а саме: допомагає відокремити забобон від інших особливостей сприйняття, наприклад, від стереотипів. Однак за межами цього поняття лишаються причини виникнення забобонів, роль і значення забобонів у житті суспільства. Таким чином, забобон виступає у свідомості учня сам собою, без аналізу й розуміння численних зв'язків з іншими явищами та процесами.

Визначення поняття «забобон» на теоретичному рівні узагальнення виглядатиме так: забобон – це невиправдано негативна установка стосовно групи або окремих її членів; представляє собою сукупність установок, що включає афект (почуття), поведінкові наміри (схильність діяти певним чином), знання (переконання); витоки забобонів мають різну природу: це можуть бути соціальні умови життя, негативні емоції, або недосконалість нашого сприйняття та мислення; забобони відносять до неприємних аспектів людської взаємодії, що спричиняють конфлікти та непорозуміння. Таким чином, сформульоване визначення поняття «забобон» дає змогу не лише відокремити його від інших психічних явищ, а й розкриває сутність цього явища.

Отже, теоретичне поняття не лише відокремлює предмет від інших, а й розкриває його сутність.

Щоб сформувані теоретичне поняття, недостатньо відповісти на питання, що є таке забобон, а вкрай важливо поставити перед учнями питання: чому вини-кають забобони, яку роль вони відіграють у спілкуванні, як подолати невинувато негативне ставлення?

Слід спрямувати розумову роботу учнів над проблемою за допомогою таких запитань: «Звідки беруться забобони? Чому вони не зникають? Які їх причини?» У ході дискусії підвести до висновку, що деякі забобони походять з особистого життєвого досвіду. Скажімо, вам довелося пережити неприємну зустріч із представником якоїсь етнічної чи іншої групи і це породило упередження щодо всієї групи. Інші упередження походять від батьківських повчань на зразок «ми не маємо нічого спільного з такими людьми». Часто кілька поколінь не контактували з представниками цієї групи, а упередження все одно існує. Чому? Коли упередження вже склалося, люди опираються тому, щоб змінити свою думку через пізнавальні, соціальні, психологічні й економічні причини. Слід запропонувати учням проаналізувати природу своїх забобонів на конкретних прикладах.

Таким чином, **наукові поняття** – це теоретичні поняття, які виникають на основі аналізу ролі та функції певного зв'язку між речами, відбивають внутрішні зв'язки, пояснюють явища та процеси. Теоретичні поняття за своїм змістом становлять засіб переходу від сутності до явищ, а за формою – виведення одиничного з узагальненого.

Про повноцінне засвоєння поняття можна говорити лише в тому випадку, коли учні зможуть застосувати його до нової ситуації, а також будуть здатні використовувати теоретичні, узагальнені знання для пояснення **підвести під уже відомі закони або поняття**.

На прикладі поняття «забобон» продемонстровано два принципово різні підходи щодо формування понять. Унаслідок *першого підходу* утворюється емпіричне поняття, внаслідок *другого* – теоретичне. Під час реалізації першого підходу здійснюється розвиток емпіричного мислення, яке спирається на безпосереднє сприйняття, чуттєві образи й уявлення, не виходячи за їх межі, й

обмежується виокремленням загального, істотного на рівні уявлень й утворенням емпіричних понять. Основною розумовою операцією у цьому випадку виступає порівняння. Таким чином, учні усвідомлюють різницю між суспільними явищами, але за межами узагальнення (поняття) залишаються причинно-наслідкові зв'язки, функції та наслідки явища (процесу), що узагальнюється. «Врешті-решт, – як зазначав Е. Ільєнков, – людина звикає бачити у речах лише те, що «підтверджує» слова вчителя (або власні очі – *С.Т.*), а на решту просто не звертає уваги... І виростає з неї недоук, який усе життя залишається у межах заученого, а сам нічому у житті навчитися не вміє, не може».

Другий підхід сприяє розвитку теоретичного мислення, що так само спирається на чуттєво-конкретне сприйняття, але воно виходить за його межі й призводить до виявлення такого суттєвого загального, що в безпосередньому сприйнятті не дано; результатом теоретичного мислення є утворення теоретичних понять, побудова мисленнєвих моделей, гіпотез. Основними компонентами теоретичного мислення є аналіз (аналіз через синтез) як здатність виокремлення генетично вихідної основи, абстрагування від зовнішніх, неістотних особливостей; рефлексія як здатність людини до оцінювання своїх дій; планування (розумове експериментування) як здатність до пошуку й побудови системи можливих дій. Формування теоретичних понять і відповідно розвиток теоретичного мислення дає можливість підвищити якість знань: міцність (повнота, тривалість, легкість і безпомилковість відтворення, що забезпечується активною розумовою роботою над матеріалом); глибину (кількість усвідомлених суттєвих зв'язків і відношень у знаннях); системність (усвідомлення певного об'єкта загалом з усіма його елементами й відносинами).

Розглянутий спосіб формування понять отримав назву *класичного способу*. Він складається з таких процедур:

- 1) створення навчально-проблемної ситуації, формулювання пізнавального завдання як осмислення цієї ситуації;
- 2) забезпечення необхідною інформацією для формування поняття (розповідь, опис та ін.);
- 3) застосування евристичної бесіди для відокремлення й усвідомлення

істотних ознак (як на емпіричному, так і на теоретичному рівні);

4) формулювання визначення поняття й уведення терміна (хоча можна починати формувати поняття з уведення нового терміна);

5) виконання учнями вправ на використання нового поняття;

6) використання засвоєного поняття для пізнання нових суспільних явищ.

Для повноцінного засвоєння поняття «забобон» учням треба запропонувати задачі на застосування цього поняття. Наприклад: Андрій вірить, що циганська меншість у його місті відповідальна за погане економічне становище. Що це є: стереотип чи забобон? Які докази можна навести «за» та «проти».

Отже, *підвищення ефективності процесу засвоєння громадянознавчих понять має відбуватися у таких напрямках:*

1) уведення у зміст громадянської освіти проблемної інформації (суспільні явища та процеси мають подаватися в системі взаємозв'язків та суперечностях);

2) **планування у навчальному процесі діяльності, яка передбачає засвоєння наукових теоретичних понять** (аналіз, синтез, узагальнення), конкретно ця діяльність має здійснюватись під час виконання **творчих завдань і вправ на засвоєння та застосування понять.**

В історичній освіті сенс пошуків інноваційних навчальних стратегій визначає думка справжнього будівничого української історичної науки М.С.Грушевського: «Історія рідного краю й рідної історії не перестає бути осередком історичного навчання і наслідком того культу рідної традиції, рідної сторони, культу моральних вартостей, виявлених нею – дія попередніх поколінь, котрі своїми жертвами, стражданнями і подвигами, працею мислі і працею рук привели на нинішній щабель життя нинішнє громадянство, - все буде центром історичної уваги, історичного виховання».

Розробка нових освітніх стратегій вимагає:

а) вдосконалення і популяризація вже існуючого успішного педагогічного досвіду;

б) постійний пошук ефективних шляхів підвищення якості історичної освіти;

в) апробація та впровадження інноваційних педагогічних винаходів.

Успішними є ті навчальні стратегії, які роблять учнів активними учасниками освітнього процесу, викликають у них інтерес до навчання, особисті рефлексії та емоції.

В сучасній освітній стратегії історичної освіти ми визначаємо як мінімум три її складові: а) навчально-теоретичний рівень; б) навчально-практичний рівень; в) виховний аспект у сучасному навчанні.

В загальних рисах навчально-теоретичний рівень передбачає:

- знання учнями основних історичних фактів, подій, зв'язків між ним, причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей;
- розуміння історичного процесу в його хронологічній послідовності (дати, події, наслідки тощо);
- свідоме розуміння учнями основних історичних понять, термінів, дефініцій;
- обізнаність учнів у основних контроверсійних версіях історії, знання думок провідних істориків, їх наукових доробків (оглядово).

В узагальненні науково-практичний рівень визначається:

- уміннями учнів працювати з різноманітними джерелами знань;
- давати короткі чи розгорнуті відповіді на історичні запитання (спираючись на знання і власні оцінки);
- готувати індивідуальні чи групові навчальні проекти;
- здійснювати аналіз, висновки, узагальнення історичного матеріалу;
- працювати в групах, комунікувати з учнівським колективом та педагогами.

Виховні сенси у навчанні історії передбачають:

- формування громадянської свідомості і патріотизму;
- шанобливе ставлення до історичних традицій свого народу, толерантність до інших людей, їх культурних здобутків, гуманістичний світогляд як спосіб поведінки в суспільстві;
- готовність відстоювати ідеали добра, демократії, свободи і справедливості, служити громаді, суспільству, Батьківщині;

- виявляти високу особисту соціальну активність і відповідальність у повсякденному житті.

Сучасні стратегії історичної освіти складаються з різноманітних технологій, які використовуються в навчальному процесі та інтерактивних методик.

Застосування художніх творів на уроках суспільних дисциплін сприяє формуванню та удосконаленню загальних і предметних компетентностей вчителя і учнів.

Використання художніх творів можливе у три основні способи: по-перше, як джерела знань при підготовці до уроку; по-друге, як органічної частини історичного навчального матеріалу, що викладається вчителем, по-третє, як засобу організації самостійної пізнавальної діяльності. Можна залучати учнів до словникової роботи з такою літературою, пропонуючи завдання на пошук визначення нових понять, порівняння визначень чи ознак понять, точок зору щодо розглядуваних подій і явищ.

Опрацювання таких видів текстів у навчанні історії є обов'язковою умовою підвищення предметної компетентності учнів.

Тексти художніх творів для використання на уроках варто адаптувати відповідно до вікової категорії учнів, вони повинні бути короткими, влучними та яскраво характеризувати епоху, подію, явище чи історичну персоналію.

Організовуючи на уроках історії роботу учнів з уривками художніх творів доцільним буде запропонувати, як на першому уроці так і в подальшій роботі, певні шаблони/схеми аналізу тексту чи фільму.

Запропонуємо орієнтовну схему аналізу/систематизації отриманої інформації

Назва твору	Автор/и	Яка інформація отримана	Ваші враження	Співвідношення з текстом іншого джерела

Таким чином учні продовжать відпрацювання навичок критичного мислення, будуть формувати особистісне сприйняття подій та явищ як в історії так і в повсякденному житті.

[Розглянемо найбільш оптимальні прийоми роботи з художніми творами на уроці історії.](#)

Включення уривків художніх творів до лекції вчителя для більш яскравого висвітлення чи візуалізації події/явища, історичної персоналії. Або обговорення під час онлайн уроків прочитаних/переглянутих художніх творів.

Уривки творів дуже ефективно і навіть ефектно допоможуть учителю описати зовнішній вигляд історичної персоналії, побут чи озброєння які характерні відповідній епосі. Але можливо наштовхнутися на створення автором певних художніх образів на тлі епохи. Тому доречним буде запропонувати учням, як домашнє завдання, написати есе, виконати міні проект («Образ... художнє відображення та історична реконструкція»). Що безсумнівно можливе в процесі організації дистанційного та змішаного навчання історії. Досить ефективно можна організувати роботу з художніми творами використавши методи і технології

«Фішбоун», «Сторітеллінгу», «Шести капелюшків».

Самостійно опрацювавши певні відео учні можуть візуалізувати зміст окремих питань:

- події в історії України. Зможуть ознайомитись, а потім обговорити під час онлайн уроків учні 5-х класів переглянувши мультфільми із Книги-мандрівки «Україна»;
- запропонуємо учням розповісти про природу Індії, згадавши повість, переглянувши мультфільм за твором Р.Кіплінга «Мауглі»;
- страшні 1932-1933 роки;
- історія Української повстанської армії.

Запропонуємо вчителям переглянути- Освіторія / Журнал / Виховання /

Альтернативна освіта / 10 фільмів, за якими можна вчити історію України

Власне бачення, власна оцінка, обговорення. Вони допоможуть/вплинуть на формування світогляду і патріотизму молодого покоління.

Конкретизація «оживлення» історії. Фрагмент художнього твору допоможе доповнити і конкретизувати застосовувані на уроці документи про реформацію та селянську війну в Німеччині. У книзі німецького письменника Р. Швейхеля «За волю» описується враження, яке справило на селян читання «Дванадцяти статей»: «Усюди цей маніфест селянських прав потрясав монастирі й абатства, замки і ворожі селянам міста. Затріщали, захиталися, завалилися грізні стіни, і небо почервонило кривавою

загравою пожеж, і навіть колиска гордого імперського роду, замок Гогенштауфен, під натиском селян запалав гігантським смолоскипом волі, опромінюючи шлях повсталому народу далеко по всій країні».

Історичні романи є результатом творчої діяльності авторів у пізніший час. До прикладів таких робіт можемо віднести «Я – Богдан» П. Загребельного, твори Генрика Сенкевича. У них яскраво висвітлені історичні персоналії, характерні риси епохи. Але працюючи з цими творами варто дотримуватись комплексного

аналізу текст художнього твору і автентичних історичних джерел.

Починати цей аналіз необхідно за наступним шаблоном:

- хто автор документа, що ми про нього знаємо чи можемо сказати (політична позиція, соціальний статус тощо); чи є він учасником подій; наскільки ми можемо йому довіряти (які інтереси він має чи представляє);
- коли було створено документ, як це впливає з його змісту, яке значення має час написання; для чого призначено документ;
- де відбувалися події, про які йдеться в документі, як це впливає з його змісту, яке це має значення;
- які факти наведені (відображені) в документі, яку інформацію ми можемо з нього «витягти», які висновки зробити;
- чому і для кого було створено цей документ, як це відобразилося на його змісті і ступені нашої довіри до нього;
- про що «мовчить» даний документ, як він співвідноситься з іншими.

Наступним кроком навчальної діяльності буде «витягування», співставлення, класифікація і обговорення отриманої інформації. При організації змішаного навчання упродовж онлайн уроку йде обговорення отриманої інформації чи аналіз виконання міні проектів. Таким чином ми уникаємо суб'єктивних оцінок продовжуємо ефективно розвивати критичне мислення учнів.

Художня література є одним з найефективніших методичних засобів, який допомагає вчителю виробити в учнів правильне розуміння історії.

Художній образ вводиться для того, щоб допомогти пізнанню історичного минулого, тобто для розв'язання освітньої та виховної мети.

Реклама є складовою масової культури і відповідно цінним джерелом інформації про повсякденне життя людей того часу, їхні звички, устремління, моду.

Крім того, чимало завдань ЗНО потребують від випускників шкіл повноти навичок роботи з таким історичним джерелом.

Використання художніх творів на уроках історії зробить їх наукою цікавими, захоплюючими, наповненими яскравими образами. Опрацювання художніх творів допоможуть учня «зануритись» у відповідну історичну епоху, краще зрозуміти її, ознайомитися з тими сторінками історії, які з різних причин не потрапили у поле зору авторів підручників і програм, удосконалити навички критичного мислення.

Сучасне інформаційне суспільство вимагає пошуку нових форм організації навчально-виховного процесу який повинен бути зорієнтована на виховання та розвиток учнів шляхом формування компетентностей, необхідних для успішної самореалізації, а також розвиток їх інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей.

Для вирішення даної проблеми необхідне впровадження в навчальний процес методу проектів.

Сутність проектної технології –у функціонуванні цілісної системи дидактичних засобів (змісту, методів, прийомів тощо), що адаптує навчально-виховний процес до структурних і організаційних вимог навчального проектування.

Існує багато думок щодо типів, структури і алгоритмів створення початкових проектів.

«Реалізація проектних технологій при вивченні історії»
<https://naurok.com.ua/realizaciya-proektnih-tehnologiy-pri-vivchenni-istori-13439.html>

«Класифікація навчальних проектів»
<http://ipvid.org.ua/upload/iblock/20c/20c207b21906f87eb050de396d9b5a55.pdf>

«Проектні технології як засіб формування предметної компетентності учнів на уроках історії в ПТНЗ»
<https://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/5497/1/Tyutyunnik%20I.S..pdf>

«Метод проектів - ефективна технологія навчання»
<https://ru.osvita.ua/school/method/technol/1415/>

«Типи проектів. Алгоритм роботи над проектом» <https://studfile.net/preview/5537983/page:8/>
Запропонуємо комплексний підхід до висвітлення цього питання.

Щодо типів проектів їх можна запропонувати у наступній класифікації:

а) за обсягом контактів: - класні, шкільні, міські, обласні, всеукраїнські, міжнародні;

б) за кількістю учасників проекту: - індивідуальні, парні, групові;

в) за рівнем реалізації міжпредметних зв'язків: - монопредметні, міжпредметні, надпредметні;

г) за тривалістю проведення:

- міні проекти (1-2 уроки);
- середньо тривалі (тиждень-місяць);
- довготермінові (місяць-рік).

д) за провідним видом діяльності:

- **Дослідницькі** - наукові дослідження, що вимагають добре продуманої структури, актуальності предмета, використовуються такі методи, як лабораторний експеримент, моделювання, соціологічне опитування.
- **Творчі** - не мають детально опрацьованої структури спільної діяльності учасників, розвивається, форма їх представлення – есе, журнал, колаж, відеофільм, газета.
- **Інформаційні** - покликані навчити здобувати та аналізувати інформацію про об'єкт, узагальнювати її і розтлумачувати для широкої аудиторії. Результат: стаття, реферат, доповідь, відеофільм.
- **Ігрові** - учасники беруть на себе певні ролі, зумовлені характером і змістом проекту. Приклади: історична реконструкція, моделювання проведення ток-шоу, суспільної акції.
- **Практично-орієнтовані** - результат орієнтований на соціальні інтереси учасників (програма, словник, рекомендації, проект закону).
- **Мультимедійні** - спільна навчально-пізнавальна творча або ігрова діяльність учнів-партнерів, організована на основі комп'ютерної телекомунікації.

Теми проектів з історії

<https://obuchonok.com.ua/node/163>

<https://www.slideshare.net/Katerina27/ss-56432711>

Метод проектів у наш час вважається технологією XXI століття, адже дає змогу ефективно формувати в учнів ключові компетентності: вміння вчитися, інформаційно-комунікативну, загальнокультурну, здоров'я збережувальну, громадянську, соціальну; дає можливість залучати до науково-дослідної та пошукової діяльності, створювати додаткову мотивацію до навчання, а також вже у ранньому віці найбільш повно визначати та розвивати інтелектуальні та творчі здібності дитини. Використання проектних технологій є можливим і буде ефективним при організації змішаного та дистанційного навчання.

Сучасна педагогічна думка розглядає поняття «освітньої стратегії» як сукупність методичних дій в єдності зі змістом і засобами навчання, які зорієнтовані на результати навчання учнів, а саме оволодіння учасниками освітнього процесу компетентностями: знаннями, уміннями, цінностями.